

І. І. Ярмошик

(м. Житомир)

Етапи становлення історичного краєзнавства Волині в другій половині XIX ст

Друга половина XIX ст. в розвитку української культури позначена підсиленням інтересу до історико-краєзнавчих досліджень. Навколо крупних навчальних центрів того часу виникають різноманітні природознавчі, філологічні, історичні товариства, метою яких було дослідження рідного краю.

Ці процеси не обійшли стороною і Волинь. І хоч в губернії не було значних культурологічних закладів, краєзнавчий інтерес виникає та розвивається в середовищі місцевої інтелігенції: серед державних службовців, журналістів, сільських священиків, викладачів духовної семінарії.

Цей інтерес до певної міри підтримувався державними структурами, особливо після польського повстання 1863 р., коли Волинь стала ареною зіткнень польської та російської історичних наук, кожна з яких намагалась обґрунтувати приналежність Волинського регіону до своєї країни.

Волинська школа краєзнавства почала формуватись на базі гуртка дослідників краю, що організувався в Житомирі при губернському статистичному комітеті в 60-х роках. Активними членами його були Л. Крушинський, В. Переговський, В. Люба-Радзимінський, С. Гамченко, П. Косач, Я. Яроцький, Л. Рафальський, М. Трипольський, М. Теодорович, А. Сендульський. Вони й склали основу місцевої школи краєзнавства. При цьому слід зауважити, що під школою тут потрібно розуміти не лише наукову інституцію з усіма необхідними для її виділення критеріями, а в першу чергу той науковий дослідницький дух, сукупність ідей, поглядів проблематики, методичних підходів. Важливий вплив на її формування мала київська історична школа професора В. Антоновича та, кероване ним, історичне товариство Нестора - літописця.

У зв'язку з історичною школою В. Антоновича слід згадати і доробок

видатного українського історика М. Максимовича, який був своєрідним предтечею наукової діяльності В. Антоновича. Із своїх попередників Володимир Боніфатійович найбільше шанував М. Максимовича, давав його науковій спадщині лише позитивну оцінку. Наприкінці 30-х на початку 40-х рр. він організовував київських науковців на вивчення древньої історії. Так в 1835 р. за ініціативою М. Максимовича було засноване перше в Києві історичне товариство під назвою «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей», а в 1841 р. він зробив спробу заснувати в Києві історичне товариство на зразок Московського. Однак через брак коштів реалізувати ці задуми не вдалося. 1) Але ця його ідея не пропала даремно, і зрештою клопотання М. Максимовича біли втілені у створенні у 1873 р. «Історичного товариства Нестора-Літописця». 2) Вчений був серед ініціаторів створення Київської «Тимчасової комісії по розгляду давніх актів» (1843 р.), яка відіграла надзвичайно велику роль у формуванні джерельної бази Волинезнавства. М. Максимович одним з перших в українській історіографії почав розробляти історію конкретних пунктів, в тому числі й Волинських.

На сторінках наукового альманаху «Киевлянан » він видрукував ряд цінних матеріалів як актового так і дослідницького характеру. Так в кн. 2 (1841 р.) помістив спеціальну статтю про древню історію регіону - «Волинь до XI века». На основі відомостей Костянтина Багрянородного й безіменного Баварського Географа, «Повісті временних літ» простежив заселення території слов'янськими племенами. Пояснює походження назви «Волинь» від племені Волинян (рішуче відкидає інші версії від ріки Волга, «воли гонити», тощо), яких вважає за виходців з Балтійського Помор'я, де в усті Одри процвітав слов'янський град Wollin. Перу М. Максимовича належить перша науково-обґрунтована періодизація історії Волині, якої в основних дотримувались і пізніші дослідники, не втратила свого значення й тепер. 3)

Вчений започаткував публікації на сторінках «Киевлянина» архівного джерельного матеріалу з Волинського минулого. Серед них листи князя К. Острожського до львівського братства та міщан (кн. 2. - С. 48, 298-301) фундушевий запис Анни Гойської на Почаївський монастир 1597 р. (кн. 3. - С. 32-

38). Привертає увагу і його замітка «Родословніє записки «Києвлянина» (кн. 2 - С. 302-310), присвячена православним родам Волині, дослідив політику Польщі спрямовану на їх окатоличення. Як додаток до цього опублікував матеріал «Виписка дворянских русских фамилий на Волини, принадлежавших к православной церкви» - фрагменти з помянника Хрестовоздвиженського луцького братства ХУІІ ст.

В багатьох статтях звертається вчений до біографії княжого роду Острожських. Саме М. Максимович зробив першу спробу дослідження їх родоводу. Це знайшло відображення в праці «Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой» - (К., 1866). Написана у вигляді листів до відомої на Волині культурної діячки, засновниці острожського Кирило-Мефодіївського братства. Вчений на основі архівних, літописних даних простежив витoki родоводу, зупинився на діяльності князів Юрія, Дмитра, Данила, Федора, Івана, Костянтина Острожських. Хронологічно розповідь охоплює від ХІ до кінця ХУІ ст. В науковому доробку вченого є ряд статей про населені пункти Волині - Пересопницю, Дубровицю, Бубнов, Степань, Бердичів, Радомишль, Коростишів. Опубліковані на сторінках «Києвлянина», в другому томі його «Сочинений» - К., 1876. Частина зберігається в рукописах в ЦНБім. Вернадського. 4) Таким чином саме працями М. Максимовича закладені наукові засади історичного краєзнавства Волині, які були розвинуті дослідниками в наступні десятиріччя.

В. Б. Антонович багато праць присвятив історії Правобережної України, де знайшли відображення проблеми історії Волині різних хронологічних періодів: від кам'яного віку до ХУІІІ ст. Він започаткував наукові археологічні дослідження краю. Наприкінці ХІХ ст. видрукував ґрунтовну працю про Волинські старожитності, яка й сьогодні не втратила актуальності - «Археологическая карта Волинской губернии». В підготовці цього зводу археологічних пам'яток приймали участь широкі маси краєзнавців Волині: сільські священники, волосні старости, які надсилали автору повідомлення про цікаві з їх точки зору, об'єкти. Використані були і матеріали розкопок, розвідок, здійснених на Волині в ХІХ ст. О. Ставровським, С. Гамченком, І. Коперницьким, В. Люба-Радзимінським та

іншими. Тобто, названа праця В. Антоновича стала своєрідним підсумком археологічного дослідження Волині в ХІХ ст.

Особлива заслуга В. Антоновича у дальшому розвитку джерельної бази історії України. Як головний редактор Київської археографічної комісії, підготував та видав 9 томів «Архива Юго-Западной России», де міститься багато матеріалів з гродських книг Волинських міст: Житомира, Овруча, Луцька, інших історичних документів, які відображають різні проблеми середньовічної історії Волині. Володимир Боніфатович збирав матеріали для історично-географічного словника про населені пункти України. Матеріали ці не опубліковані, зберігаються в ЦНБ ім. Вернадського. Тут можна знайти відомості про Луцьк, Новоград-Волинський, Овруцький, Острожський Ровенський, Старокостянтинівський повіти. 5)

В. Антонович стежив за науковими працями з історії Волині, що з'являлись на той час. Схвально відгукувався на дослідження С. Гамченка, В. Перогоського, П. Тутковського, П. Іванова та ш. Дораджував і допомагав молодим історикам, своїм учням, які й склали «київську історичну школу», займались проблемами регіональної історії, в тому числі й Волинської (М. Грушевському, М. Дашкевичу, О. Андріяшеву, М. Довнар-Запольському). У 1881-1887 рр. він очолював історичне товариство Нестора-літописця, членами якого були ряд видатних українських істориків: Д. Багалій, М. Петров, М. Дашкевич, О. Левицький, І. Малишевський. Життя та наукова діяльність багатьох з них пов'язані з Волинню.

М. П. Дашкевич (1852-1908), уродженець Житомирщини (с. Бежів). Середню освіту здобув у Житомирській чоловічій гімназії. Ряд прань присвятив розробці історії князівської України-Русі, Великого князівства Литовського в той час, коли до його складу належали землі Волині. Значну увагу приділив розробці проблем Болоховської землі, чия історія тісно пов'язана з Волинню.

Окремі питання Волинської минувшини розглядаються і в працях М. С. Грушевського: «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия», де історію Київщини вчений простежив у зв'язку з подіями інших регіонів України в т.ч. й Волині. Праця «Вольїнский вопрос. 1097-1102.» - К., 1891 планувалась як епізод в «Очерк истории Киевской земли», але потім автор виділив

її в окреме дослідження, де на прикладі Волинських подій на зламі XI-XII ст. простежив внутрішньополітичні стосунки князів Київської Русі. В статті «Южнорусские господарские замки в половине XVI в. Историко-статистический очерк // Университетские известия - 1890 - №2 - С. 1-33 Михайло Сергійович розглянув господарське, соціальне становище українських замків, базуючись на даних Волинських міст - Овруча, Житомира, Луцька.

До розробки проблем історії періоду Литовсько-Польської доби на Волині В. Антонович залучив історика, етнографа М. Довнар-Запольського. Митрофан Вікторович опублікував і багато джерельного матеріалу з історії Волині. Для Волинезнавців особливо цікавою буде його праця «Из истории литовско-польской борьбы за Волинь (договори 1366 г.) -К., 1896, де він проаналізував становище краю всередині XIV ст., акцентував на незалежному характері князівства в цей період.

Певний внесок у вивчення Волині зробив і учень В. Антоновича І. А. Линниченко (1857-1926) професор Новоросійського (Одеського) університету. Досліджував середньовічний період історії України, в основному її Правобережну і Західну частини. В монографії «Черты из истории сословий Юго-Западной Галицкой Руси XIV-XV ст.», вперше проаналізував соціальні відносини в Галицько-Волинському князівстві.

Зверну увагу на книгу О. Андріяшева (1863-1932) «Очерк истории Волынской земли до конца XIV в.», написана в студентські роки за пропозицією історико-філологічного факультету Київського університету. За її написання автор удостоєний золотої медалі. Не втратила вона свого пізнавального значення й до сьогодні.

Помітне місце в історіографії Волинського краєзнавства займає праця «Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края». В багатьох історіографічних оглядах автором книги називають П. М. Батюшкова, іноді назва вказується без зазначення автора, хоч в «Передмові» чітко вказано, що авторами цього нарису є професори Київської духовної академії М. Петров та І. Малишевський, члени історичного товариства Нестора-літописця.

Слід звернути увагу і на доробок П. Г. Клепатського (1885-1936), українського історика незаслужено засудженого в роки сталінських репресій. Під керівництвом І. Линничка досліджував історію кийвської землі - «Очерки по истории Киевской земли. т. 1. Литовский период», де висвітлено й сторінки минулого Східної Волині. Поряд з цими працями Волинські краєзнавці розробляли історію окремих населених пунктів. Відмітити слід праці В. Г. Переговського «Материалы для истории Волини», що і представляють собою окремі історичні нариси про містечка Волині, написані на архівних джерелах. В. і Антонович назвав ці нариси «историческим материалом первой руки». 6)

Значний вплив В. Антонович мав на формування наукових інтересів відомого українського археолога С. С. Гамченка. У 1878 р. Сергій Свиридович брав участь в роботі його експедиції по і дослідженню курганного могильника в Житомирі. Пізніше у 1886 р. С. Гамченко самостійно продовжив розкопки житомирських курганів, за їх результатами опублікував монографію «Житомирский курганный могильник. Археологическое исследование житомирской группы курганов» - Житомир: 1888. В листах до С. Гамченка Володимир Боніфатійович високо оцінив його археологічні дослідження та опубліковану монографію як роботу цілком наукову «в значительной мере помоществующей научному разъяснению нашей доисторической древности». 7)

В. Антонович підтримував стосунки з відомим житомирським краєзнавцем О. Фотинським. У 1899 р. Орест Оксентійович був делегатом XI Археологічного з'їзду від Волинського церковно-археологічного товариства. Він не лише організував виставку Волинських старожитностей, але й виступив з повідомленням, був секретарем відділення історико-географічних та етнографічних старожитностей (головою був Д. І. Багалій).

Значний внесок у вивчення історії міст та сіл Волині зробили Лука Рафальський, Аполоній Сендульський, Андрій Хойнацький, Микола Трипольський, Микола Теодорович та інші. І хоч не завжди можна простежити безпосередній вплив Київської історичної школи на Волинських краєзнавців. Все ж вони працювали в тій науковій атмосфері, дух якої значною мірою визначався

роботами В. Антоновича та його сподвижників. Таким чином, в другій половині XIX ст. зусиллями вчених київської історичної школи проф. В. Антоновича та Волинськими краєзнавцями досягнуті значні успіхи у вивченні історичного минулого Волинського регіону, розвинута джерельна база для подальших досліджень, закладені та закріплені наукові краєзнавчі традиції, які знайшли своє логічне продовження в наступні роки. Праці дослідників Волині об'єктивно сприяли утвердженню достовірних відомостей про регіон, формування національної свідомості населення.

Література:

1. Журба О. П Київська археографічна комісія. Нарис історії і діяльності 1843-1921 - К, 1993 - С 36-37.
2. Колесник М П Історичне товариство Нестора-літописця: основні етапи й напрямки діяльності (1872-1931) //Український історичний журнал (УІЖ) - 1990 - №9 - С 109-115.
3. Максимович М Волинь до XI века //Києвлянин. кн. 2 К., 1841 - С 289-298.
4. Інститут рукописів ЦНБ ф. 2 спр. спр. 2424. 2427, 2468, 2473.
5. Там само ф. 1. спр. спр. 8186, 8196. 8197. 8201. 8211. 8228.
6. Чтение в историческом обществе Нестора-летописца. К. 1888 – кн.. 2 отд. 1. - С. 101. 7 Науковий архів Інституту археології НАН України ф. 9. 7/17, арк.. 1.